

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.5

О.М. АЗАРЯН, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Ю.О. БІЛЕНЬКА, аспірант
Макіївського економіко-гуманітарного інституту

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ СЕКТОР ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

У рамках цієї статті розглянуто окремі концептуальні основи вирішення єдиного завдання формування системи державного регулювання економіки, які передбачають принципово новий погляд на природні монополії як на інструмент управління галузевим та регіональним розвитком. Увагу авторів зосереджено на розробці теоретичних і методологічних основ принципово нової системи державного регулювання національної економіки, побудованої на базі управління сектором природних монополій.

Ключові слова: державне регулювання, реформування, природні монополії, галузевий розвиток.

Постановка проблеми. Системоутворююча роль природних монополій вимагає збереження існуючих вертикальних об'єднань у рамках єдиної структури. Разом з тим високий ступінь інтеграції потребує добре розробленої стратегії державного регулювання, що дозволяє використовувати потенціал природних монополій для подолання кризи й переходу до інноваційного етапу розвитку економіки країни. У міру посилення держави і зміцнення економіки системоутворююча роль природних монополій має зменшуватися, але не втрачати позитивного вектора впливу.

Реальний стан природних монополій в умовах вітчизняної економіки є відображенням двох протилежних тенденцій їх розвитку. У результаті природні монополії мають різний ступінь інтеграції. На наш погляд, ті серйозні завдання, які стоять перед країною як з погляду внутрішнього економічного розвитку, так і на міжнародній арені, вимагають, щоб етап реформування природних мо-

нополій перейшов в етап використання цих монополій як локомотивів суспільного розвитку. Незалежно від форми існування в цей момент природні монополії мають стати ефективним інструментом державного регулювання економіки.

Для економічних умов України внаслідок нерозвиненості ринку потрібна розробка спеціальної методології для аналізу і обґрунтування процесів структурного регулювання природних монополій з урахуванням як галузевого, так і регіонального, аспектів. Очевидна недосконалість законодавчого регулювання природних монополій [1] як у системному, так і в результативному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам відтворення природних монополій як сукупності економічних відносин теоретична економіка приділяє пильну увагу, починаючи з класичної школи і закінчуючи сучасною неінституціональною економічною теорією.

Дослідження проблематики природних монополій в економічних систе-

мах займалися такі вітчизняні вчені, як Г.М. Філюк (поглиблення теоретичного та методологічного аналізу специфіки їх функціонування та наукове обґрунтування необхідності створення цілісної системи їх державного регулювання в трансформаційній економіці України) [7, с. 146–153], Н.Б. Малахова (визначення теоретичних засад інституціоналізації системи державного регулювання природними монополіями в умовах сучасної трансформації української економіки) [6], Ю. Архангельський (характеризує здатність монополій до розробки і впровадження досконалих технологій) [2, с. 62–69], закордонні (М. Блауг, Е. Долан, Д. Ліндсей, Р. Піндайк, Д. Рубінфельд, У. Томпсон), зокрема російські вчені – С.Б. Авдашева, Н.І. Белоусова [3], М.А. Дерябіна [4], В.М. Лівшиц, О.В. Маліннікова, А.Ю. Юданов та ін.

У працях М.І. Кутерніна досліджено специфічні риси природних монополій, що дозволяють використовувати їх як основу системи державного регулювання економіки. Ним відзначено, що «держава, використовуючи унікальні властивості природних монополій, має проводити через них активну структурну політику перетворення національної економіки відповідно до вимог сучасного етапу розвитку» [5, с. 19].

Дослідження Н.І. Белоусової стосуються питань створення комплексної методології аналізу та обґрунтування процесів структурного регулювання природних монополій на федеральному і регіональному рівнях державного управління. Дослідницею вперше на високому теоретичному й аналітичному рівні запропоновано адаптивну систему побудови стратегії реформування природних монополій, яка спрямована на формування варіантів стратегій з різним ступенем деталізації параметрів структурних перетворень. В основі цієї системи лежить урахування ступеня «просунення» реформ і можливостей узгодження різних напрямів державного регулювання – структурного, цінного, контрактного [3, с. 111–135].

У сучасній економічній літературі докладно розглядаються державне регулювання монополії, генезис монополії та соціально-економічні аспекти її діяльності [3; 6; 7]. Разом з тим недостатня увага приділяється осмисленню специфічних умов відтворення середовища монополістичних утворень і в цьому контексті відповідним трансформаціям системи господарювання і їх наслідків для ефективної реалізації економічних інтересів у монопольному секторі ринку на макрорівні на етапі фінансово-економічної кризи і в перспективі.

Природна монополія означає такий стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку ефективніше під час відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зниженням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягу виробництва), а товари, вироблені суб'єктами природної монополії, не можуть бути замінені в споживанні іншими товарами, у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку на товари, вироблені суб'єктами природних монополій, меншою мірою залежить від зміни ціни на цей товар, ніж попит на інші види товарів.

З цього визначення видно, що природна монополія являє собою більшою мірою економічну, ніж юридичну категорію. Основні характеристики ринку природної монополії полягають у такому: «ефект масштабу» виражається в істотному зниженні витрат, розраховуючи на одиницю продукції, в міру збільшення обсягів її виробництва; нееластичний попит. У звичайних економічних відносинах при зростанні ціни на товар або послугу попит споживачів знижується. В умовах природної монополії попит нееластичний, тобто при збільшенні ціни він зазнає незначних змін.

Метою статті є розробка системи державного регулювання національної економіки на базі управління її природними монополіями.

Створення ефективної постійно діючої системи регулювання економіки, що

дозволяла б шляхом впливів попереджувального характеру нейтралізувати вплив наступаючих кризових явищ, є однією з головних проблем будь-якої національної економіки.

Періодична повторюваність кризових явищ, боротьба з якими ведеться, як правило, із запізненням, показує, що ні «невидима рука ринку», на яку сподіваються неокласики, ні існуючі заходи державного регулювання на сучасному етапі не дозволяють ефективно боротися із протиріччями, що виникають у процесі економічного розвитку.

В умовах вітчизняної економіки створення такої системи ще більш актуальне, оскільки необхідність проведення масштабних економічних перетворень в Україні вимагає створення важелів управління різними галузями економіки. Недостатній розвиток ринкових механізмів регулювання вимагає створення спеціальних технологій управління потоками трудових та інвестиційних ресурсів. Тому створення ефективної системи державного регулювання економіки є найважливішим завданням сучасного етапу розвитку національної економіки.

У рамках проведених досліджень пропонується використовувати найважливіші природні монополії, що становлять «ядро» інфраструктурних галузей (електроенергетики, нафтової і газової галузей, транспорту і зв'язку) у системі державного регулювання економіки. Ключове становище природних монополій в економічній системі і їхні унікальні властивості визначають можливість регулювання всієї системи через її природні монополії шляхом управління потоками природних, трудових, інвестиційних і фінансових ресурсів.

У цій статті пропонуються концептуальні основи системи державного регулювання економіки на базі управління її природними монополіями. Ця система має бути розроблена відповідно до вимог моделі Я. Тінбергена [8].

Початковою фазою досліджень виступає аналіз закордонного і російського досвіду використання природних мо-

нополій для регулювання економіки. Одним з найбільш яскравих прикладів послідовного використання природних монополій для управління іншими галузями економіки є фактичне використання електроенергетики для регулювання вуглевидобувної промисловості у Великобританії протягом другої половини ХХ ст. При необхідності підтримки цієї промисловості держава, що контролювала електроенергетику, укладала довгострокові сприятливі вугільні контракти на поставку вугілля як основного енергоносія на теплоелектростанціях. Вугільні контракти укладалися, незважаючи на наявні можливості використання більш дешевих енергоносіїв – торфу і мазуту. Коли ж уряд М. Тетчер, реалізуючи стратегію лібералізації економіки, вирішив зменшити вплив вугільної спілки, він передав укладання вугільних контрактів до рук приватного сектора, припинивши тим самим практику укладання довгострокових вугільних контрактів і, фактично, субсидування вугільної промисловості.

На підставі аналізу ряду прикладів використання природних монополій з метою регулювання економіки Російської Федерації у працях [3–5] визначено місце природних монополій у розроблювальній системі регулювання економіки. Це місце, на думку М.І. Кутерніна [5, с. 21], визначається класичною побудовою системи: природні монополії забезпечують набір інструментів для реалізації стратегічних цілей регулювання. Ці монополії, будучи самі господарюючими суб'єктами, займають становище між державними органами, що визначають цілі регулювання і цільові показники, і підприємствами конкурентного сектора, що забезпечують реалізацію цих цілей.

Загальновизнаним є факт двоякої ролі природних монополій у розроблювальній системі регулювання економіки [3; 7]. З одного боку, вони є об'єктом управління з боку державних органів, відповідальних за організацію державного регулювання економіки. З іншого боку, природні монополії є суб'єктами системи прямого регулювання, через які керую-

чі впливи державних органів передаються (з ефектом мультиплікації) на господарюючі суб'єкти-підприємства, що діють в умовах конкурентного ринку.

Спираючись на базові принципи і методи державного регулювання економіки, на сучасному етапі ставиться завдання поділу виробничої сфери економіки на два основних сектори – сектор природних монополій і конкурентний сектор економіки. Взаємодія цих секторів відбувається через потоки трудових, інвестиційних і фінансових ресурсів, управління якими здійснюється через сектор природних монополій. До цього сектора входять найважливіші природні монополії, що є осередком інфраструктурних галузей економіки, яка містить мережеві підприємства.

До конкурентного сектора економіки входять усі інші підприємства матеріальної сфери, які функціонують в умовах конкуренції. Конкурентний сектор, у свою чергу, доцільно поділити на інвестиційно-інноваційний і споживчий. Між секторами економіки відбувається переміщення потоків різних ресурсів. Управління потоками ресурсів здійснюється шляхом використання природних монополій як центрального суб'єкта системи регулювання. Управління природними монополіями створює набір інструментів регулювання економіки, призначених для досягнення цілей регулювання.

Структурну схему економічної системи наведено на рис. 1.

Підприємства конкурентного сектора діють в умовах конкуренції. Це дозволяє, насамперед, використовувати всі переваги конкурентної економіки: наявність стимулів до зниження виробничих витрат, орієнтація економіки на запити споживача, сполучення економічних інтересів виробників і споживачів шляхом урівноваження попиту та пропозиції тощо. Однак у розроблювальній концепції це дозволяє домогтися іншого важливого ефекту: через наявність конкуренції підприємства конкурентного сектора не можуть диктувати свою волю природним монополіям, у той час як регулювання у протилежному напрямі цілком можливе через монопольне становище природних монополій.

Основна ідея розроблюваної системи регулювання полягає в такому: при збільшенні обсягів виробництва відбувається відповідне збільшення кількості підприємств конкурентного сектора. При цьому витрати природних монополій зростають незначно через наявність великого ефекту економії на масштабі. А конкурентний ефект зростає пропорційно зростанню кількості підприємств конкурентного сектора. Тому зростає ефективність його регулювання через сектор природних монополій. У результаті при збільшенні конкурентного сектора економіки можливості традиційних методів регулювання послаблюються, а можливості регулювання конкурентного сектора через сектор природних монополій посилюються. Це до-

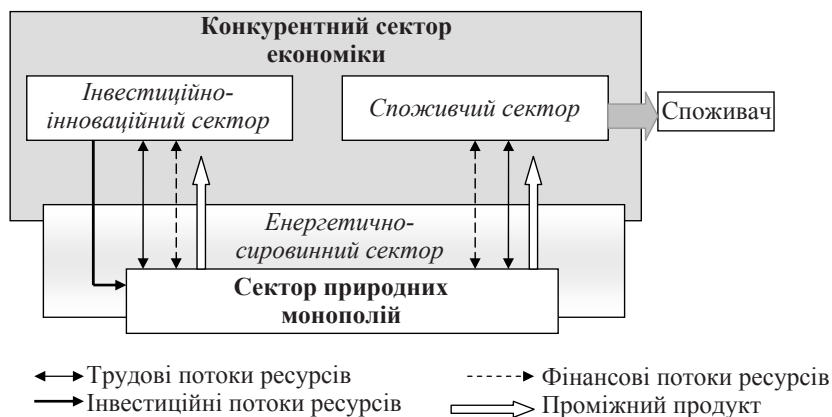

Рис. 1. Структурна схема міжсекторної взаємодії у двох площинах – економічній і конкурентній (авторський підхід)

зволяє державі здійснювати регулювання великого конкурентного сектора через відносно невеликий сектор природних монополій.

Державні органи вживають заходів твердого антимонопольного регулювання в конкурентному секторі та забезпечують рівні умови конкуренції у тих секторах, де поряд з державними функціонують приватні компанії. Ці заходи входять до числа інституціональних методів регулювання. У розроблюваній концепції регулювання вони стають її базовими принципами, так само, як збереження і посилення державного контролю над природними монополіями. Природні монополії є господарюючими суб'єктами. Це дозволяє побудувати регулювання економіки за новими принципами: регулювання перестає бути системою зовнішніх впливів, що діють часто проти ринкових методів регулювання. Державні органи, здійснюючи управління природними монополіями, за допомогою спеціальних інструментів створюють умови, які спрямовують «невидиму руку ринку» в потрібному напрямі. У результаті регулювання економіки стає регулюванням «зсередини» і не створенням протиріч у системі регулювання і бажання господарюючих суб'єктів перебороти ці протиріччя шляхом пошуку лазівок у регулюючих актах. Зовнішні впливи залишаються на рівні базових принципів регулювання: створення правових засад, конкурентного середовища, державного контролю над природними монополіями.

Розроблювана система в жодному разі не заперечує існуючих методів регулювання. Більш того, існуючі інструменти регулювання, такі як бюджетно-фінансова і грошово-кредитна політика, мають потужні засоби впливу на всю економіку в цілому і на її великі підрозділи. Незважаючи на те, що управління природними монополіями може використовуватися для створення регулюючих сигналів, що діють на великі підрозділи економіки, можливості існуючих макроекономічних методів регулювання в управлінні економікою в цілому істотно вищі,

оскільки ці методи завжди стосуються всіх суб'єктів ринку. Управління природними монополіями має використовуватися разом з існуючими методами регулювання економіки. Воно дозволяє домогтися ефективного управління потоками інвестиційних і трудових ресурсів, створювати їх концентрацію на пріоритетних напрямках економічного розвитку і в цілому вивести державне регулювання економіки на якісно новий рівень.

Таким чином, базуючись на системі міжсекторної взаємодії у двох площинах (площина поділу економіки на сектори за характером переробки ресурсів і внеску у ВВП (загальноприйнята) і площина поділу на конкурентний сектор і сектор природних монополій (пропонована), доцільно запропонувати *методи державного регулювання економіки, які ґрунтуються на спільному управлінні потоками трудових, інвестиційних і фінансових ресурсів через сектор природних монополій.*

Як уже зазначалося вище, існуючі методи регулювання широко застосовуються у розроблюваній системі регулювання. Інституціональні методи – створення правових засад соціально-економічного життя суспільства, проведення антимонопольної політики, підтримка малого підприємництва – є базовими методами розроблюваної системи. Перелічені вище макроекономічні, ресурсні та інформаційні методи також є складовою частиною інструментарію системи регулювання, що пропонується.

Розглянуті нижче методи, які ґрунтуються на управлінні природними монополіями, є ефективними тільки за активної підтримки державою конкурентного ринку. Зазначимо, що природні монополії, будучи самі господарюючими суб'єктами, є споживачами продукції інших секторів. Однак завдяки своєму монополізму вони здатні управляти підприємствами інших секторів (а не навпаки). Цілі та зміст розроблюваних методів регулювання економіки наведено в табл. 1.

Регулювання економіки на основі управління її природними монополіями дозволяє створювати диференційова-

Методи регулювання, які ґрунтуються на управлінні природними монополіями
[3, с. 44; 5, с. 22–24]

Інструмент регулювання	Зміст методу регулювання	Цілі регулювання	
Цінова політика природних монополій	Використання диференційованих цін на товари і послуги природних монополій	<i>Глобальний рівень</i>	Наповнення бюджету, регулювання темпів інфляції, формування інвестиційної політики в секторі природних монополій
		<i>Рівень підрозділів економіки</i>	Раціональний відносний розвиток секторів економіки, управління потоками трудових та інвестиційних ресурсів між підрозділами економіки, управління нормою накопичення і нормою споживання, вирішення завдання оптимального збалансованого зростання економіки
		<i>Галузевий і регіональний рівні</i>	Концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках, підтримка певних галузей економіки
		<i>Локальний рівень</i>	Підтримка окремих підприємств
Інвестиційна політика природних монополій	Розміщення замовлень і закупівля продукції в конкретних підприємств інвестиційно-інноваційного сектора	Підтримка сектора економіки або певних підприємств, базуючись на принципах кластерного підходу	
Соціальна політика природних монополій	Різний рівень заробітної плати, соціальних виплат, умов праці	Управління потоками трудових ресурсів, вирішення проблем зайнятості, зняття соціальної напруженості	

ні впливи на різні сектори економіки, аж до створення «точкових впливів», тому що всі підприємства, що входять до економічної системи, є індивідуальними споживачами продукції і послуг природних монополій. Це дозволяє домогтися «тонкого регулювання» економіки.

Основними інструментами регулювання економіки, які базуються на управлінні природними монополіями, є цінова політика природних монополій, регулювання якої здійснюється на чотирьох різних рівнях, інвестиційна політика природних монополій і їх соціальна політика. Ці інструменти регулювання економіки є ефективними, оскільки спираються на унікальні властивості й особливе місце природних монополій в економічній системі. Цінова політика ефективно впливає на конкурентний сектор економіки, оскільки закупівля продукції природних монополій або використання їх послуг не-

минучі (через їх технологічну незамінність і монополізм природних монополій) практично для всіх підприємств конкурентного сектора економіки. Вплив цінової політики природних монополій посилюється завдяки ефекту мультиплікації. Таке твердження є справедливим для інвестиційної і соціальної політики природних монополій.

Регулювання економіки на основі управління потоками ресурсів через її природні монополії дозволяє домогтися таких якостей, як безперервність і гнучкість регулювання. Через унікальність продукції, виробленої природними монополіями, взаємодія будь-яких суб'єктів ринку з ними в процесі господарської діяльності відбувається практично безупинно. Це дозволяє оперативно реагувати на зміну ситуації і створювати необхідні керуючі впливи. Безперервність управління можлива тільки у випадку наявності

ті інформації про стан усіх суб'єктів ринку. Тому розроблювана система передбачає безперервний моніторинг економічного стану країни. Для цього в державних органах, що здійснюють регулювання економіки, на базі існуючих статистичних організацій мають бути створені спеціальні підрозділи моніторингу стану економіки країни.

Перспективи подальших досліджень. Перелічені інструменти державного регулювання економіки тісно пов'язані один з одним та іншими засобами, важелями, напрямками регулювання, що діють у рамках розроблюваної системи. Збалансоване та адаптивне сполучення різних методів можливе тільки на основі ретельного аналізу існуючих методів і дослідження наслідків їх застосування. Тому пропонується система регулювання природних монополій базується на загально-визнаній моделі економіки (як того вимагає концепція Я. Тінбергена). При цьому алгоритми державного регулювання економіки мають бути розроблені і досліджені надалі із застосуванням методів макроекономічного моделювання.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000. – № 1682-III // ВВРУ. – 2000. – № 30. – Ст. 238.
2. Архангельский Ю. Есть ли вред от монополии? / Ю. Архангельский //

В рамках данной статьи рассмотрены отдельные концептуальные основы решения единой задачи формирования системы государственного регулирования экономики, которые предусматривают принципиально новый взгляд на естественные монополии как на инструмент управления отраслевым и региональным развитием. Внимание авторов сосредоточено на разработке теоретических и методологических основ принципиально новой системы государственного регулирования национальной экономики, построенной на базе управления сектором естественных монополий.

Ключевые слова: государственное регулирование, реформирование, естественные монополии, отраслевое развитие.

Within the framework of given article are considered separate conceptual bases of the decision of the united problem of the shaping the system of the government regulation of the economy, which provide in principal new look at natural monopolies as on instrument of management branch and regional development. Concentrated attention of the authors on development theoretical and methodological basis in principal new system of the government regulation of the national economy, built on the base of sector management natural monopoly.

Key words: government regulation, reforming, natural monopolies, branch development.

Надійшло до редакції 21.01.2013.

Экономика Украины. – 2006. – № 11. – С. 62–69.

3. Белоусова Н.И. Вопросы теории государственного регулирования и идентификации естественных монополий: монография / Н.И. Белоусова. – М.: Комкнига, 2006. – 254 с.

4. Дерябина М.А. Теоретические и практические проблемы государственно-частного партнерства: доклад на секционном ученом совете научного направления «Теория экономики» [Электронный ресурс] / М.А. Дерябина; Ин-т экономики РАН. – Режим доступа: <http://www.inecon.ru/ru/index.php?go=Content&id=29>

5. Кутернин М.И. Моделирование системы государственного регулирования экономики страны через ее естественные монополии: монография / М.И. Кутернин. – М.: Изд-во МГОУ, 2010. – 356 с.

6. Малахова Н.Б. Естественные монополии: сущность и институциональные механизмы государственного регулирования / Н.Б. Малахова. – Х.: ИД «ИНЖЭК», 2006. – 344 с.

7. Філюк Г. Природна монополія: теоретичний аспект / Г. Філюк // Вісник КДТЕУ. – 2000. – № 4. – С. 145–153.

9. Tinbergen J. On the Theory of Economic Policy / J. Tinbergen. – Income Distribution, Amsterdam: Elsevier, 1975. – 354 p.